

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У СИСТЕМІ СІМЕЙНО-ПОБУТОВОГО ВИХОВАННЯ

Ю. М. НАГОРНИЙ

Процес здобуття незалежності і демократичного вибору народу України нині набув майже всесвітнього значення. З огляду на доволі складну історію виборювання українцями свого місця в Європі активізувалися проблеми формування громадянського суспільства, які поступово загострювалися в пострадянській Україні. Відбулися достатньо швидке розшарування суспільних верств та штучне провокування конфлікту соціально-економічних інтересів, яке призвело до відомих трагічних подій як у столиці України, так і в Криму та її південно-східних теренах.

Різноманітна система комплексів національних цінностей сучасних українців творилася багатовіковим процесом соціального виховання, де поряд з державними і недержавними інститутами виховання, а в історичному плані – здебільшого в протистоянні процесам русифікації, колонізації, мадяризації й румунізації, головну роль відігравало сімейно-побутове виховання, в якому батьки з народження немовляти і до кінця свого життя мали визначальний формуючий вплив на своїх дітей і онуків, насамперед, на розвиток їхньої національної самосвідомості.

Про наслідки кризи виховної функції родини написано немало праць та, на жаль, окрім постановки проблеми, визначення актуальності та стану розробленості в межах певної науки, мало хто дійсно пропонує науково обґрунтовані, емпірично апробовані соціальні технології відродження, підтримки та подальшого розвитку соціалізуючої функції сім'ї в сучасних умовах.

Дослідження актуальне в плані вивчення сучасного емпіричного стану національно-патріотичного виховання дітей та молоді в умовах сімейно-побутового середовища сільського населення Слобожанщини, як регіону двомовному, який в умовах виборювання права України на незалежність, важко долає наслідки багатовікової русифікації, гено- та етноциду.

Матеріали емпіричної розвідки вимагали визначення ступеня розробленості проблеми як на теоретичному, так і методико-технологічному рівнях. Теоретичне обґрунтування мети та ідеалу української народної педагогіки започатковане К. Ушинським і розвинуте у педагогічній творчості М. Драгоманова, Б. Грінченка, С. Русової, І. Стещенко, Г. Ващенко, а також у практичній діяльності педагогів-новаторів А. Макаренка та В. Сухомлинського. Останніми десятиріччями питання родинного виховання засобами української етнопедогогіки розглядаються в історико-педагогічних працях В. Скутіної, Т. Мацейків, В. Сайко, В. Наулко, Є. Сявавко, Р. Скульського, Й. Сележан та ін. Здобутки української етнопедогогіки на основі мовознавчого, фольклорного, народознавчого й соціологічного матеріалів розкриваються в працях М. Стельмаховича, А. Щербини, І. Ковалю, О. Рудницької, І. Зязюна, Г. Сагач. Шляхи формування особистості засобами родинної педагогіки розглядають такі педагоги як І. Бех, О. Вишневський, А. Кузьмінський, В. Омеляненко, В. Кузь, В. Струманський, В. Постовий, В. Костів. У своїх наукових працях вони простежують значення традицій українського національного виховання в сучасній системі сімейно-побутового виховання.

Мета статті: проаналізувати реальний стан національно-патріотичного виховання дітей і молоді в умовах сімейно-побутового середовища сільських мешканців Слобожанщини методами інтерпретації статистичних даних структурно-функціонального і факторного аналізу масиву інструментарію соціально-педагогічного дослідження.

Суто наукове вирішення проблем будь-якого рівня складності потребує досить ретельної розробки теоретико-методологічних засад їх дослідження, зокрема формування ідеальної теоретичної моделі відповідного об'єкта, визначення негативних факторів і впливів, що сприяють проблемній ситуації, гіпотетичного пояснення суті проблеми та перспектив її вирішення засобами тієї чи іншої соціальної науки. Аналіз характерних ознак сучасних проблем у царині функцій сучасної родини потребує такої системи науково-практичного аналізу, котра б ґрунтувалася, передусім, на реальних емпіричних фактах.

Статистичні факти й висвітлення проблем сім'ї в науковій періодиці і засобах масової інформації свідчать, що кількість конфліктних та неповних сімей, а також тих, що наблизилися до межі соціального ризику, де батьки втратили педагогічний статус і не набули елементарної педагогічної культури, є досить значною. Доречне свідчення статистики: з конфліктних сімей походять 97%

правопорушників, водночас як із повних, благополучних сімей – лише 3% [7, с. 4]. Певна безпорадність батьків перед життєвими проблемами, передусім у забезпеченні засобів виживання сім'ї та вихованні дітей в умовах соціальних криз, призводить до втрати авторитету матері й батька, який є основною засадою традиційної народної педагогіки. Сублімативні варіанти вирішення проблем відродження родинною функції соціального виховання виявили нову тенденцію в теорії виховання: соціально-виховна реальність дедалі виразніше зміщує наголоси, педагогіка освіти та виховання починає перетворюватися на педагогіку соціалізації. [4, с. 65] Відомо, що процес соціалізації визначається як розвиток і самозміна людини під час засвоєння і відтворення наявної культури, який відбувається у взаємодії людини зі стихійними, відносно спрямованими та цілеспрямовано створюваними умовами життя на всіх вікових етапах особистості. [5, с. 9] Результатом соціалізації особистості має бути процес її самосоціалізації, самовиховання та соціального самовиховання, які тривають до кінця життя, – саме в цьому процесі людина має змінювати й удосконалювати не тільки себе, а й своїх дітей під час сімейно-побутового виховання.

З точки зору етнопедагогіки, стратегія сімейного виховання полягає саме в тому, щоб дітей „навчити життя”, тобто відповідно до виховного ідеалу родини „озброїти” їх необхідною системою національних почуттів, знань, переконань, умінь і навичок, які б підтримувалися й удосконалювалися за допомогою процесу самовиховання підростаючих поколінь упродовж подальшого самостійного життя.

Під час побудови деталізованої і динамічної теоретичної моделі процесу соціалізації слід зважати на певні особливості родинного виховання: цілеспрямованість, педагогічну обґрунтованість варіативності поведінки соціальних суб'єктів, дискретність, обмеженість відповідним місцем та часом, синкретичність тощо. Майже весь досвід народного виховання побудовано на профілактиці та корекції негативної поведінки в процесі реального (стихійного) життя, і цей досвід діти сприймають як необхідний елемент сімейного побуту – охоче, природно і просто, не відчуваючи себе об'єктами виховання. Виховна функція сім'ї підсилюється позитивним прикладом життя батьків та старших представників роду, а також педагогічно організованим середовищем: народними виховними традиціями, художньою народною творчістю, звичаями, обрядами, ритуалами, святами, іграми, народною символікою тощо.

З методичної точки зору результати соціалізації визначаються особливостями її механізмів, до яких належать: імпринтинг, навіювання, наслідування, ідентифікація, інтеріоризація, екстеріоризація тощо. На основі системного аналізу характеристик цих механізмів, зокрема двох останніх – інтеріоризації та екстеріоризації – можна побудувати модель виховних ситуацій на різних рівнях сімейної соціалізації. Тим більше, що досвід такого логічного аналізу вже напрацьований. [2, с. 55-60].

На ранніх етапах соціалізації дитина долає процес адаптації до цінностей родинної субкультури, передусім, на рівні засвоєння нових почуттів і знань та корекції раніше набутих, недосконалих. Пізніше, під впливом сукупності зовнішніх факторів та власного досвіду дитини, ціннісні орієнтації та відповідна до них поведінка перетворюються на усталені якості особистості. Такий результат інтеріоризації є основним тактичним завданням процесу виховання: результати та наслідки виховного процесу значною мірою залежать від того, наскільки особистість набула своїх сталих соціально-позитивних якостей, сформувала відповідне ставлення до навколишнього середовища, цінностей матеріальної і духовної культур. Часто в практиці педагогічних досліджень інтеріоризаційний механізм соціального виховання стає предметом визначення рівня соціальної вихованості особистості. Цей підхід зумовив виникнення багатьох різновидів тестових методик та інструментарію опитувань, зовнішньо ефектних, зручних і надійних [6]. Проте більшість методик майже непридатні для вивчення складніших етапів соціалізації культуротворчого спрямування, без чого не можна говорити про наслідки процесу соціалізації особистості, зокрема – рівні соціалізованості. Ідеться про дослідження такого механізму соціалізації, як *екстеріоризація*, тобто перехід від активного і цілеспрямованого засвоєння системи цінностей культури до рівня оперування нею в повсякденній діяльності, зокрема у творчій соціальній активності. Завершений, повний процес самосоціалізації надає можливості особистості не тільки свідомо уникати негативних впливів стихійної, регламентованої або контрольованої соціалізації завдяки поглибленому аналізу результатів цих впливів та відповідної їх корекції, а й самій впливати на стихійні моменти соціалізації, привносячи в них суто просоціальні засади, створюючи таким чином виховне середовище. Саме на такому просоціальному виховному середовищі базувалася практика народної педагогіки минулих часів, особливо в періоди соціального виховання козацької доби.

Відповідно до методологічних засад етнопедагогіки, з урахуванням сучасних вимог до процесу соціально орієнтованого виховання, можна конструювати ієрархію елементів соціально-педагогічного механізму соціалізації підростаючих поколінь, а саме: адаптацію до елементів матеріальної, фізичної, духовної і художньої культури; споживання, користування та вільне оперування ними, поступове створення засад індивідуальної системи культурних цінностей; корекцію індивідуальної системи

культурних цінностей згідно з вимогами суспільства; самостійну творчу діяльність відповідно до природних задатків та інтересів особистості, формуючи власні якості; соціокультурну активність (культуротворчу діяльність).

Майже кожен із визначених емпіричних індикаторів процесу соціалізації має характеризувати контакт особистості з конкретними культурними цінностями. Зважаючи на це, найважливішою формою такого контакту є спілкування як складний процес установаження і розвитку контактів між людьми на основі обміну інформацією, цінностями, відносинами, сприймання і розуміння світу людьми з метою організації їх взаємодії. На нашу думку, спілкування як універсальний фактор процесу соціалізації має бути провідною ознакою для одержання первинної емпіричної інформації в дослідженні будь-яких аспектів соціалізації особистості, зокрема соціальної самосвідомості особистості.

Як відомо, виокремлюють три основні аспекти процесу спілкування: комунікативний, перцептивний та інтерактивний. Залежно від особливостей кожного з них та від того, на якому рівні механізму соціалізації вивчається конкретна проблема, можуть визначатися як основні аспекти спілкування, так і другорядні. Наприклад, на етапі адаптації особистості до цінностей культури основним аспектом спілкування є *комунікативний*, а неосновні – *перцептивний* та *інтерактивний*.

Результати дослідження. На основі даних соціокультурного дослідження проблем культуротворчої діяльності мешканців села в Харківській області [3] слід розглянути проблеми соціалізації в контексті нової дослідницької парадигми, а саме: охарактеризувати та проаналізувати різні аспекти родинного спілкування респондентів як умови формування національної свідомості майбутніх громадян України.

Комунікативний аспект спілкування сільських мешканців розглядається як процес обміну інформацією між активними суб'єктами, що мають власні настанови, цілі, свідомі або підсвідомі наміри, спричинені певними почуттями. Дані стосовно емпіричних характеристик комунікативного аспекту спілкування фіксуються за допомогою таких ознак, як тематика і мета спілкування, його учасники, частота і тривалість, а також мова спілкування як засіб аналізу деонтологічної складової соціального виховання. Реєструється також інформація про систему суб'єктивних і об'єктивних факторів соціалізації з метою побудови факторної моделі комунікації та її подальшого кореляційного аналізу.

Щодо питань, які найчастіше порушуються під час спілкування сільських мешканців Слобожанщини зі своїми дітьми й онуками, то вони обмежуються одинадцятьма темами, перелік яких упорядковано так: розмови з дітьми й онуками про **гроші** в сільських родинах ведуться найчастіше, на що вказали 49,1% респондентів; про **домашні обов'язки** – 49,0%; про **освіту** – 41,8%; про **родинне життя** – 40,9%; про **майбутню професію** – 39,1%; про **любов** – 34,5%; про **природу** – 21,8%; про **Бога** розмови з дітьми й онуками ведуть усього 10,9% респондентів. На жаль, не подолали 10%-го бар'єру такі теми спілкування: **мистецтво**, **історія роду** та **рідного краю і політика**. До загального аналізу слід додати, що лише п'ята частина тих респондентів, котрі не мають своїх дітей та онуків, усе-таки вказали, що легко спілкуються з іншими дітьми на різні теми, окрім розмов про природу, Бога, історію роду та рідного краю. Можливо, на їхню думку, саме ці теми спілкування є суто родинними. Якщо це так, то *майже кожен четвертий мешканець села вилучений з поглибленого і всестороннього процесу соціалізації підростаючих поколінь*.

Якщо визначати спілкування з дітьми й онуками з точки зору форми культури, в межах якої здійснюється комунікація – **матеріальної** або **духовної**, то слід зазначити, що модальним є матеріальний тип культури з його чотирма основними ознаками – гроші, майбутня професія, природа та домашні обов'язки. Більшість сільських мешканців не мають чіткої тематичної спрямованості в процесі спілкування з дітьми й онуками, приділяючи більшу увагу матеріальним цінностям як пріоритетам процесу соціалізації.

Спробуємо проаналізувати деякі характеристики процесу родинного спілкування, визначивши роль різних факторів соціалізації особистості, що доступні для вторинної обробки. Серед цих факторів лише один має вплив на ознаку **комунікативний аспект спілкування** на статистично значимому рівні ($\chi^2=32,349$, рівень значимості – 1%), це головний фактор ознаки – **наявність у респондентів дітей та онуків**. Кореляційний аналіз впливу цього фактора свідчить, що група респондентів-батьків, на відміну від тих, хто не має своїх дітей, демонструє зовсім інший зміст спілкування: більше половини з них найчастіше говорять з дітьми-онуками про **домашні обов'язки** та **родинне життя** (моральне, трудове й фізичне виховання), понад 40% респондентів – про **освіту** та **майбутню професію**, а також **любов** (розумове, морально-естетичне і трудове виховання), менше 25% респондентів найчастіше – про **природу**, **Всевишнього**, **історію роду та рідного краю** (екологічне, моральне, національне виховання). Чверть батьків має достатньо обмежений спектр спілкування, з якого вилучені найскладніші аспекти культури – мистецтво, політика, історія, релігія.

Прикметною виявилася тенденція впливу на комунікативну складову характер спілкування з дітьми й онуками такого фактора, як **рівень достатку респондентів**. Група респондентів із середнім

рівнем достатку за діапазоном та тематичним переліком тем спілкування виявилася найоптимальнішим агентом всесторонньої соціалізації дітей і онуків, у той час як респонденти з низьким рівнем прибутків спілкуються на теми, пов'язані переважно з проблемами господарчо-економічного виживання.

Подібна тенденція впливу на характер спілкування з дітьми й онуками **обсягу вільного часу** батьків. Респонденти, котрі вважають, що що не мають вільного часу зовсім, найбільше спілкуються на теми мистецтва, релігії, історії роду та рідного краю. Говорячи про аспекти дозвілєвого спілкування, не можна оминати і питання впливу на комунікативний процес в родині зі сторони сільських культурно-освітніх закладів. Часто відвідують сільський клуб 67% респондентів, порівняно рідко – 25%, не ходять до клубу лише близько 6%. Результати кореляційного аналізу підтвердили статистичну гіпотезу про те, що батьки, котрі рідко або зовсім не відвідують клубу, головню спілкуються про гроші та сімейний добробут, за всіма іншими темами спілкування вони є аутсайдерами. Причому саме ці респонденти майже зовсім не ведуть розмов про історію роду та краю, політику, мистецтво, любов. Найширше коло спілкування в тих респондентів, які відносно часто (на їхню думку) відвідують клуб, а саме: природа, історія роду і краю, любов, мистецтво, освіта, інколи політика, родинне життя та домашні обов'язки. Таким чином, підтвердилася головна роль сільських клубних закладів у системі соціалізації селян, зокрема у формуванні педагогічної культури батьків.

Майже 40% респондентів на рівні вербальної поведінки виявили себе соціально активними громадянами, здатними запропонувати й здійснити для своїх односельців корисну і цікаву громадську справу. Тобто визначилися як представники найвищого рівня механізму соціалізації - екстеріоризаційного. Саме вони частіше за соціально-пасивних батьків спілкуються зі своїми нащадками про родинне життя, любов, майбутню професію, а також про теми духовної культури - освіти, політику, мистецтво.

Статистично не підтвердилася і гіпотеза про те, що на комунікативний аспект спілкування з дітьми в процесі їхньої соціалізації суттєво впливає вік батьків. Але деякі доволі загальні тенденції існують. Так, батьки порівняно молодого віку (18-35 років) більше та частіше за інші вікові категорії респондентів спілкуються з дітьми на різноманітні теми, проте перевагу надають матеріальним аспектам культури; середнього віку (35-55 років) - на теми як матеріальної, так і духовної культури. Селяни, старші за 55 років, котрі мають максимум життєвого досвіду внаслідок тривалого процесу власної соціалізації, обмежили себе однією модальною темою спілкування з нащадками - про Бога, менше вони говорять про матеріальні аспекти культури та майже зовсім не порушують тем духовної культури, внаслідок чого свідомо втрачають функції оптимального агента соціалізації своїх дітей та онуків.

Не підтвердилися і очікування модального впливу на спілкування такого фактора, як освіта агентів сімейної соціалізації. Найактивнішими агентами соціалізації своїх нащадків виявилися респонденти із середньою спеціальною освітою - саме вони найчастіше розмовляють не тільки про матеріальні аспекти культури, але й про духовні. Респонденти з вищою освітою охоче спілкуються на теми освіти, майбутньої професії, природи, почасти - стосовно питань любові, сім'ї та домашніх обов'язків, натомість зовсім не вважають за необхідне вести діалоги з дітьми й онуками про політику, історію роду і краю, релігію. Проте останні теми є прерогативою респондентів з неповною середньою освітою, що з огляду на порівняно низький рівень їх освіти не свідчить про ефективність і результативність цієї комунікації.

Незначні відмінності зафіксовані стосовно впливу на спілкування фактора статі. Чоловіки охочіші до двох основних тем спілкування з нащадками – про природу та політику, а всі інші теми спілкування є переважно жіночими, а саме: гроші, домашні обов'язки, сімейне та родинне життя, освіта, майбутня професія та ін.

Таким чином, завдяки структурно-функціональному та факторному аналізам результатів соціально-педагогічного дослідження маємо перший досвід розробки емпіричної моделі реальних процесів соціалізації особистості на комунікативному рівні спілкування в умовах сімейно-побутового середовища.

На базі цієї моделі можна змалювати узагальнений соціально-педагогічний образ агента процесу соціалізації та ефективного соціального виховання сільських дітей, підлітків та молоді. Це – кожен третій респондент як трансформатор матеріальних цінностей культури та лише кожен четвертий-п'ятий у царині духовно-художньої культури; найактивніші з них – батьки середнього віку, переважно з середньою спеціальною освітою та доситьтатньо високим рівнем соціальної активності, в переважній більшості – це жінки з родин середнього рівня достатку та обмеженим обсягом вільного часу, який вони намагаються частіше проводити зі своїми дітьми в сільських закладах культури клубного типу.

Саме ця категорія сільських батьків-дідухів на практиці є агентом вищих рівнів соціалізації й соціального виховання дітей та онуків. Проте, з огляду на її порівняну малочисельність слід говорити

про проблему низького рівня трансформації національних духовних цінностей у системі сімейно-побутового виховання мешканців Слобожанщини.

Список використаної літератури:

1. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 304 с.
2. Воловик А. Педагогіка дозвілля : [підручник] / А. Воловик, В. Воловик. – Харків, ХДАК, 1999. – 332 с.
3. Жогленко А. І. та ін. Культура сіл Харківщини : конкретне соціокультурне дослідження / А. І. Жогленко та ін. – Харків : Регіон-інформ, 2002. – 180 с.
4. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н. М. Лавриченко. – Київ : Віра ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.
5. Мудрик А. В. Социальная педагогика : [учеб. пособ. для студентов вузов] / А. В. Мудрик. – М. : Академия, 1999. – 184 с.
6. Нечепоренко Л. С. Воспитание : [учеб. пособ.] / Л. С. Нечепоренко и др. – ХГУ, Харьков : Основа, 1997. – 231 с.
7. Семиченко В. А. Психология та педагогіка сімейного спілкування : [навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів] / В. А. Семиченко, В. С. Заслуженюк. – Київ : Веселка, 1998. – 214 с.